

ВЛИЯНИЕ НА ЕЗИКА ВЪРХУ ТРЕВОЖНОСТТА
И АГРЕСИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ДЕЦА В РИСК

Катерина Иванова Златкова-Дончева
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

LANGUAGE IMPACT TOWARDS ANXIETY
AND AGGRESSION OF AT-RISK CHILDREN

Katerina Ivanova Zlatkova-Doncheva
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Abstract: Current study research the use of language towards aggressive behavior and anxiety of at-risk children deprived of parental care. At-risk youth raise outside their family and in residential care home centers are most vulnerable children with a high level of anxiety, aggression, and emotional disorders. Children without parents living in Bulgarian residential centers homes (N=40) divided into 3 age groups (aged 7–10; aged 11–14; and aged 15–17) comprised intervention performed by volunteers using 4 interaction strategies: normal voice and positive language (N+); high tone and positive language (H+); normal tone and negative language (N-) and high tone and negative language (H-). Intervention participants have been subjected to surveillance by independent observer in a pre-standardized checklist using the Buss-Durky classification of aggression and Prihojan classification of anxiety within structured scientific observation measuring 15 indicators of aggression, anxiety as a personal trait and interpersonal anxiety. Results of current study demonstrate contradictory tendencies and partially confirm the underlying hypothesis that lexical signs with negative semantic meaning and high tone with negative language would have strongest impact on increasing the aggression and anxiety of children only for children that are more aggressive in general. Analysis experienced that aggressive behavior, interpersonal anxiety and anxiety as a personal trait would increase with the use of negative language without raising the tone. The results in current research can help specialists to find suitable strategy and proper use of language for better results on socialization and adaptation of the child with behavior and emotional problems.

Keywords: children at risk, children deprived of parental care, anxiety, aggression, language, paralinguistic signs, lexical content.

ВЪВЕДЕНИЕ

От ранна възраст децата проявяват чувствителност към паралингвистичните аспекти на езика (Clarkson and Clifton 1985), а различни изследвания сочат, че прозодичните елементи на речта, като сила и тембър на речта, ритъм, интонация и ударение, оказват влияние върху поведението на подрастващите. Позиционната роля на паралингвистичните и лексикалните знаци върху поведенческите аспекти в развитието на детето се разглежда в редица изследвания. Някои от тях придават на думите по-голяма функционална значимост за афективните послания върху поведението на детето в сравнение

с вокалното изражение на езика при интерпретацията на различни ситуации, т.е. афективните преценки на децата са повлияни в по-голяма степен от това, което се казва, отколкото от това как се казва (Friend 2003). М. Френд извежда на преден план хипотезата, че в ранното детско развитие значението на думите играе по-съществена регулаторна роля по отношение на поведението на подрастващите. Тя предполага, че лексикалното пристрастие, което се вижда в детските интерпретации, отразява влиянието на думите и директните последици за регулирането на поведението.

Влиянието на паралингвистичните знаци интонация (за изследванията върху интонацията в българския език вж. у Маринов 2018: 370) и тон – изследват К. Мур, Л. Харис и М. Патрикин, които проследяват развитието на детското разбиране за сигурност и увереност на говорещия при употребата на глаголи с различни интонации и тон. Резултатите показват, че четиригодишните се затрудняват да използват интонационна информация, докато при петгодишните лексикалната и прозодичната информация е в синхрон. Експериментът показва че прозодичните и лексикалните знаци започват да се използват от децата, за да интерпретират относителната увереност на говорещия, но първоначална доминираща роля имат лексикалните знаци, докато прозодичните модулират техните ефекти (Moore, Harris, Patriquin 2008).

Експериментът на Френд влиза в противоречие с преобладаващите теоретични постановки, които определят паралингвистичните (особено вокални) елементи на езика при регулиране на поведението на децата като по-значими в сравнение с ролята на думите (Fernald 1993; Morton & Trehub 2001; Reilly & Muzekari 1986; Solomon and Ali 1972). В ранна детска възраст децата се влияят повече от това, което се казва, отколкото от това как се казва, и това според М. Френд противоречи на предимството на паралингвистичните знаци при определяне на афективното значение в ранна детска възраст и в зряла възраст. Концепцията на Френд е важна, доколкото, поставяйки относителното предимство на речта върху поведенческите реакции в ранна детска възраст, се обяснява и връзката между поведение и език в контекста на възрастовото развитие на индивида.

Други изследвания също установяват, че увереността и поведението в ранна детска възраст се повлияват повече от думи, отколкото от паралингвистични знаци (Friend, 1995 2000, Friend & Becker 1987, Friend & Bryant 2000, Milosky & Ford 1997, Moore et al. 1993, Morton & Trehub 2001, Solomon & Ali 1972). Предполага се, че периодът на ранно детство е един от прехода в сложността на разсъжденията и че този преход стои в основата на промените в способността на децата да правят изводи за намерението на говорещия. Този преход може да се осъществи и при регулиране на поведението на децата, тъй като комуникативната компетентност търпи развитие и детето постепенно започва да възприема няколко аспекта на комуникацията едновременно (напр. лице, глас и думи). Изясняването на времето на тези преходи в използването на езика и паралингвистичните знаци на децата и механизмите, които стоят в основата им, е нова посока за изследване на езиковото и социално-емоционалното развитие.

Влиянието на тона на гласовото и словесното съдържание по отношение на децата с емоционално-поведенчески проблеми изследват от М. Френд и Дж. Бекър, които проследяват интерпретацията на несъответстващи и неразкрити послания при деца в норма и деца с емоционални нарушения, при които се установява, че интерпретацията на посланията става предимно въз основа на вербалното, а не на паралингвистичното съдържание (Friend, Becker 1986). Експериментът проследява интерпретациите на децата на посланията в цялото вербално съдържание и тона на гласовите канали. Дватамата изследователи стигат до извода, че ефектът на вербалното съдържание е по-силно изразен при децата с емоционално-поведенчески нарушения, като този ефект е значителен само за лексикалното съдържание с щастливи тонове на съобщенията, което съвпада и с други подобни хипотези, предполагащи, че деца с нарушения в емоциите получават по-големи несъответствия при възприемането на различни комуникационни канали. Необходими са допълнителни изследвания, за да се определи дали ефектът от вербалното съдържание е в състояние да се задържи, или е ограничен до определена комбинация от повлияване на съдържанието и тона на гласа. Изследването на М. Френд и Дж. Бекър илюстрира само някои подходящи стратегии за измерване на вокално афективното съдържание, оценка на ефекта на вербалното съдържание върху нарушените детски интерпретации и ефекта от социално-икономическия статус.

Една от най-уязвимите рискови групи са децата, отглеждани извън семейството и без родителска подкрепа. Някои изследователи ги идентифицират като деца, лишени от родителски грижи; деца, настанени в институция; деца, останали без попечителството на родителите; деца, лишени от грижата

на родителите по силата на различни обстоятелства. Може да се обобщи, че това са деца, за които са приложени мерките за закрила, настаняване извън семейна среда – в специализирана институция или резидентна услуга, поради трайна липса на родителска грижа, произтичаща от следните причини: родители са починали, в неизвестност, лишени са от родителски права или са с ограничени права, трайно не полагат грижи за децата си или се намират в трайна невъзможност да ги отглеждат; създали са опасност за тяхното физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие или са проявили форми на насилие и злоупотреба спрямо децата си (Кузманова-Карталова 2013; Кутева-Цветкова 2000; Георгиев 2019; Димитрова 2016).

Спецификата на децата, лишени от родителска грижа, произтича както от особеностите на техния социален статус, така и от дефицитите, проявяващи се в цялостното им психическо и физическо развитие, породени от социалната ситуация, в която се намират. Като основни индивидуални особености на тази рискова група са посочени висока степен на фрустрация и агресивност, емоционална лабилност, ниска социална компетентност, висока тревожност и липса на усвоени просоциални поведенчески модели, детерминирани от липсата на семейна среда (Първанова 2003).

МЕТОДОЛОГИЯ

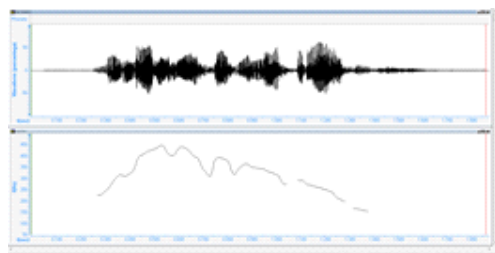
Целта на настоящото изследване е да проследи влиянието на конкретни лексикални и паралингвистични знаци върху агресията и тревожността на деца в риск, отглеждани извън семейна среда. Паралингвистичният знак, който е предмет на експеримента е силата на гласа (тонът), а лексикалните знаци са използването на окуражаващи и санкциониращи думи. **Хипотезата** на изследването е, че най-силно свързани с влияние върху повишаването на агресията и тревожността на децата имат лексикалните знаци с негативно семантично значение и изказват с висок тон.

В изследването вземат участие 40 деца в риск, отглеждани извън семейна среда (експериментална група $n=40$), върху които се извършва експериментално въздействие от четирима доброволци, използващи 4 стратегии за взаимодействие: нормален тон на гласа и позитивен език (Н+), висок тон на гласа и позитивен език (В+), нормален тон на гласа и негативен език (Н-) и висок тон на гласа и негативен език (В-). Независим участник реализира снемането на данните от наблюдение на реакциите на децата в резултат от четирите стратегии, които се записват в предварително стандартизиран чек лист, разделен на 2 части, като първата част включва 5 индикатора за агресивност, използващ класификацията на Бъс – Дюрки за агресивността, като предмет на наблюдението включват следните индикатори: **телесна агресия** – физическото насилие; **вербална агресия** – негативен ефект, изразен в съдържанието на речта; **индиректна агресия** – непряка агресия, извършваща се чрез натрупано негодувание, което се изразява чрез непряка атака и яростна реакция без определена посока, **агресивна раздразнителност** – готовност за изява на негативен отговор и при най-малка външна провокация; **агресивна омраза и ревност** – чувство на ярост към реален или въображаем свят (Михран 2005: 116). Втората част от чек-листа е конструиран въз основа на класификацията на руската изследователка А. М. Прихожан, която определя тревожността като самооценъчна и междуличностна (Прихожан 2000). Критериите са структурирани в 10 показателя – **неувереност, зависимост, неудовлетвореност, несамостоятелност, несигурност** (за самооценъчна тревожност); **неадекватност, неактивност, некомуникативност, неумение за търсене на помощ и липса на съпричастност** (за междуличностна тревожност).

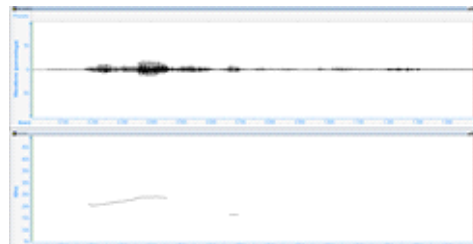
Подборът на тези критерии е реализиран съобразно възможността те пряко да се наблюдават като поведенчески прояви в конкретни ситуации. Направеният айтемен анализ на инструментариума за наблюдение показва, че критериите притежават висока вътрешна съгласуваност като цяло, положителна корелация и са с висока стойност на надеждност ($r_{sb}=0.685$, алфа на Кронбах $\alpha = 0.734$). Трудностите на айтемите са в приемливи граници и скалата е с висока стойност на надеждност със средна междуайтемна корелация 0.368.

Участниците са разделени в три възрастови групи: 7–10 – годишна възраст (начална училищна възраст, $n=11$); 11–13 – годишна възраст (прогимназиална училищна възраст, $n=12$) и 14 – 17 години (гимназиална училищна възраст, $n=17$). Децата са от резидентни центрове – центрове за настаняване от семеен тип за деца без увреждания (ЦНСТБУ) В. Търново и Кризисен център за деца, жертви на насилие и трафик в с. Балван. В изследването вземат участие 11 момчета и 29 момичета.

Силата на гласа предварително се измерва (фиг. 1. и фиг. 2.), като изговарянето на всяка една от думите със слаб тон е със сила на звука 200 Hz, а със силен – 450 Hz.



Фигура 1. Силен тон



Фигура 2. Слаб тон

Основният метод на изследването е структурирано, научно наблюдение върху поведенческите прояви на агресивност по следните показатели в четирите възможни стратегии за въздействие:

Таблица 1.

	Показател (поведенчески реакции)	Показател за таблици	Позитивен език Нормален тон Да 1/ Не 0	Позитивен език Висок тон Да 1/ Не 0	Негативен език Нормален тон Да 1 /Не 0	Негативен език Висок тон Да 1/ Не 0
A1	Сбива се	Физическа агресия	1/0	1/0	1/0	1/0
A2	Използва груб език и обижда другите деца	Вербална	1/0	1/0	1/0	1/0
A3	Проявява раздразнени е и губи бързо спокойствие	Агресивно раздразнение	1/0	1/0	1/0	1/0
A4	Саботира работата на другите деца, когато не получи внимание	Агресивна омраза и ревност	1/0	1/0	1/0	1/0
A5	Сърди се неоснователно на другите	Индиректна агресия	1/0	1/0	1/0	1/0
C1	Когато се затруднява с нещо, не се отказва	Неувереност	1/0	1/0	1/0	1/0
C2	Не търси непрекъснато одобрение	Зависимост от външни стимули	1/0	1/0	1/0	1/0
C3	Не проявява тревога, когато не получи поощрение или положителна оценка	Неудовлетвореност	1/0	1/0	1/0	1/0
C4	Работи самостоятелно	Несамостоятелност	1/0	1/0	1/0	1/0

C5	Не се затруднява да взема решение при поставянето на малки задачи	Несигурност	1/0	1/0	1/0	1/0
M1	Не търси да привлече внимание на всяка цена	Неадекватност	1/0	1/0	1/0	1/0
M2	Проявява инициатива да прави неща	Неактивност	1/0	1/0	1/0	1/0
M3	Пита дали може да вземе нещо, преди да го вземе	Некомуникативност	1/0	1/0	1/0	1/0
M4	Знае как да търси помощ, когато се затруднява	Неумение да търси помощ	1/0	1/0	1/0	1/0
M5	Проявява готовност да помага на свое другарче	Липса на съпричастност	1/0	1/0	1/0	1/0

След обработката на резултатите се анализира интензитетът на агресивните прояви по показатели във всяка една от четирите стратегии и се обособява нова експериментална група деца (N=11) с най-висока степен на агресивни прояви на база сравнение на средни стойности между участниците от всички услуги. Новата експериментална група се изследва повторно и за агресивност, и за тревожност, за да се провери доколко регистрираните прояви на агресивност и тревожност са повлияни от стратегиите за въздействие от експеримента, а не са резултат от обща личностна характеристика или акцентуация в характера на детето.

Проверката на общите нива на агресивност, самооценъчна и междуличностна тревожност се осъществява посредством скала за измърване оценката на специалистите на същите 15 основни показателя за агресивност и тревожност, които са измерени в първия етап на изследването: телесна агресия, агресия, индиректна агресия, агресивна раздразнителност, агресивна омраза и ревност (**агресивност**); неувереност, зависимост, неудовлетвореност, несамостоятелност, несигурност (**самооценъчна тревожност**), неадекватност, неактивност, некомуникативност, неумение за търсене на помощ и липса на съпричастност (**междulichностна тревожност**). Оценъчната скала съдържа оценка на петте показатели за поведенчески израз на агресията от 1 до 4, където 1 е „не, никога“, 2 – „рядко“, 3 – „да, понякога“, 4 – „да, често“.

Таблица 2.

Въпрос	Индикатор	Да, често	Да, понякога	Рядко	Не, никога
Агресивност					
Сбива се често	Физическа агресия	4	3	2	1
Използва груб език и обижда другите деца	Вербална	4	3	2	1
Проявява раздразнени е и не губи бързо спокойствие	Агресивно раздразнение	4	3	2	1
Саботира работата на другите деца, когато не получи внимание	Агресивна омраза и ревност	4	3	2	1

Сърди се неоснователно на другите	Индиректна агресия	4	3	2	1
Самооценъчна тревожност					
Когато се затруднява с нещо, не се отказва	Неувереност	4	3	2	1
Не търси непрекъснато одобрение	Зависимост от външни стимули	4	3	2	1
Не проявява тревога, когато не получи поощрение или положителна оценка	Неудовлетвореност	4	3	2	1
Работи самостоятелно	Несамостоятелност	4	3	2	1
Не се затруднява да взема решение при поставянето на малки задачи	Несигурност	4	3	2	1
Междоличностна тревожност					
Не търси да привлече внимание на всяка цена	Неадекватност	4	3	2	1
Проявява инициатива да прави неща	Неактивност	4	3	2	1
Пита дали може да вземе нещо, преди да го вземе	Некомуникативност	4	3	2	1
Знае как да търси помощ, когато се затруднява	Неумение да търси помощ	4	3	2	1
Проявява готовност да помага на свое другарче	Липса на съпричастност	4	3	2	1

Обективната оценка и намаляването на ограниченията в резултатите стават посредством детайлна оценка от всички специалисти, които работят и имат ежедневен контакт с детето, като за тази цел дете се оценява от шестима специалисти (възпитатели, помощник-възпитатели, социален работник), които имат общи наблюдения ежедневно върху неговото поведение и се формира средна стойност от всички оценки (Таблица 2.).

РЕЗУЛТАТИ

Резултати за агресивно поведение

Анализът на средните стойности показва, че с най-силно изразено влияние върху повишаването на агресивните прояви на децата има негативният език и при нормален, и висок тон на гласа, което е и презумпция да се допусне, че семантичното значение на езика има по-силно въздействие в сравнение с тона като паралингвистичен знак (Таблица 3.). Резултатите потвърждават и тезата на М. Френд,

която в поредица от експерименти успява да докаже, че лингвистичните знаци с конкретно семантично значение са водещи при въздействието на възрастния върху поведението на децата (Friend, 1995 2000). Най-голям относителен дял от експерименталната група (80%) демонстрират агресивни прояви при негативен език (порицание) с нормален тон на гласа по показателя *агресивно раздразнение*. Стойностите на същия показател и при висок тон на гласа също регистрират голям процент от децата – 75%. Проявите на *индиректна агресия* се повишават отново при използването на негативен език с висок и нормален тон на гласа, като съответно 77,5% от експерименталната група реагират по този показател при нормален тон, а 65,5% – при висок тон.

Таблица 3.

	Позитивен език нормален тон	Позитивен език висок тон	Негативен език нормален тон	Негативен език висок тон	Средна стойност (Mean)	Std.Dev.	t-value	P
Физическа агресия	0	0	60%	40%	3,400000	0,496139	43,34167	0,000000
Вербална агресия	5%	5%	50%	40%	3,250000	0,776250	26,47962	0,000000
Агресивно раздразнение	2,5%	5%	60%	32,5%	3,225000	0,659740	30,91627	0,000000
Агресивна омраза и ревност	12,5%	5%	52,5%	30%	3,000000	0,933700	20,32095	0,000000
Индиректна агресия	0	2,5%	57,5%	40%	3,375000	0,540062	39,52395	0,000000

Половината от децата демонстрират и вербални агресивни прояви при негативен език и висок тон, а 47,5% от тях проявяват агресивна омраза и ревност при негативен език и нормален тон. Интерес представлява фактът, че негативният език и във високите и ниските регистри на тона провокира преди всичко проявите на индиректната агресия и агресивно раздразнение, които не са насочени директно към източника на негативни преживявания (използващият стратегията), а косвено са пренесени върху друг, демонстрирайки раздразнение и недоволство към другите участници в експеримента. От директните форми на негативна реакция спрямо източника единствено *вербалната агресия* се проявява сред изследваните предимно при използването на негативен език с висок тон (50%).

Динамиката между отделните показатели за агресивност се проследява с корелационен анализ, който показва, че високият тон в най-голяма степен провокира по-директните форми на агресия – корелацията между *вербална агресия* при висок тон и позитивен език и *физическа агресия* при висок тон и негативен език е с изключително високи стойности ($r = 0,8057$; $p = 0, 00000$). Добре кореспондират помежду си показателите *агресивно раздразнение* и *агресивна омраза и ревност* при позитивен език и висок тон ($r=0,6396$; $p = 0, 00000$) и при позитивен език и нормален тон ($r=0,6778$; $p = 0,00000$). Позитивният език при нормален тон показва и добра корелация между *индиректната агресия* и *агресивното раздразнение* ($r=0,6396$; $p = 0, 00000$) и *индиректната агресия* и *агресивната омраза и ревност* ($r=0,6778$; $p = 0, 00000$). Потвърждението на факта, че индиректната агресия и агресивната омраза и ревност са взаимосвързани се доказва и от наличието на корелация между тези два показателя и при негативния език с висок тон ($r=0,4216$; $p = 0, 00000$). В контекста на тези резултати би могло да се допусне, че индиректните прояви и пасивната агресия, доколкото не са насочени пряко към източника на негативните преживявания (в случая агресивна омраза и ревност и агресивно раздразнение), биха се проявили при нормални условия без наличието на негативен стимул (нормален тон и позитивен

език) и в конкретното изследване те са по-скоро проявления или на вътрешна динамика в отношенията между децата участници, или в акцентуация на характера, а не възникват в резултат от експерименталното въздействие. При използването на външен лингвистичен стимул с негативна семантика (порицаващ език), въпреки че стойностите на директната (вербална) агресия са по-ниски в сравнение с проявите на индиректна агресия (само 7,5% от децата проявяват форми на физическа агресия и при висок и нормален тон и едва 35% демонстрират вербална агресия при нормален тон и 50% при висок), по-детайлният корелационен анализ показва, че зависимостта между директните и индиректните прояви на агресия (*вербална агресия и агресивна омраза и ревност*) се проявява предимно при използването на негативен език както при високия тон ($r=0,6124$; $p = 0, 00000$), така и при нормалния ($r=0,5615$; $p = 0, 00000$). Това би могло да се обясни и с факта, че експериментът е еднократен и не би могъл да регистрира всички нюанси както на поведенческите особености на изследваната група деца, така и на конкретното им състояние по време на въздействието. Въпреки ограниченията на използваните стратегии би могла да се допусне хипотезата, че негативният език в по-голяма степен би повишил агресивните прояви сред децата, като първоначално се проявяват индиректните форми на агресията, но при продължително въздействие децата биха проявили и по-директни форми, каквато е вербалната агресия.

Особен интерес в контекста на настоящото изследване представляват и също динамиката и влиянието на четирите използвани стратегии в експеримента. За тази цел е необходимо по-задълбочено да се разгледат резултатите по отделните комбинации между език (позитивен и негативен) и паралингвистични знаци (висок и нормален тон).

Таблица 4.

	Mean	Std.Dv.	N	Std.Err.	Reference – Constant	t-value	df	p
Позитивен език нормален тон	0.375000	0.925078	40	0.146268	0.00	2.56379	39	0.014322
Позитивен език висок тон	0.275000	0.715667	40	0.113157	0.00	2.43025	39	0.019791
Негативен език нормален тон	2.475000	1.320208	40	0.208743	0.00	11.85667	39	0.000000
Негативен език висок тон	2.350000	1.561557	40	0.246904	0.00	9.51787	39	0.000000

Анализът на средните стойности при сбора от всичките пет показателя за агресивност при всяка една от четирите стратегии се проверяват чрез t-теста на Стюдънт, като се установява статистическата значимост на резултатите и при четирите комбинации – позитивен и негативен език с висок и нормален тон ($p<0,05$), Таблица 4.

Анализът на средните стойности показва, че негативният език с нормален тон в най-голяма степен предизвиква агресивните прояви при децата (2,47), което не потвърждава хипотезата на изследването, която предположи, че високият тон и лексикалните знаци с негативно семантично значение (2,35) ще повлияе в по-голяма степен агресивните прояви при изследваната група. Резултатите категорично потвърждават презумпцията за пряката зависимост между негативен стимул и агресивна проява, но силата на гласа като паралингвистичен знак оказва допълнително влияние, което следва по-задълбочено да се разгледа.

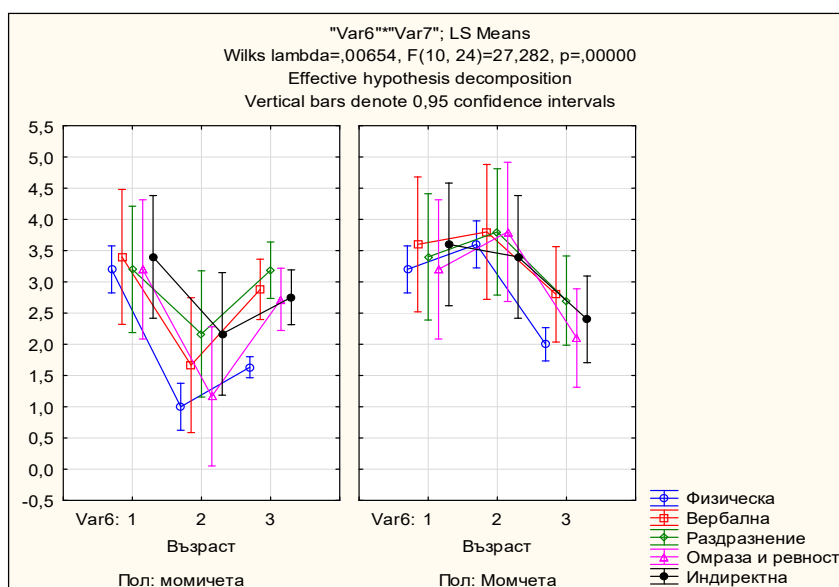
Анализът на дисперсиите (ANOVA) на четирите стратегии по факторите *услуга* и *възраст* показва статистически незначимо влияние на възрастта върху резултатите ($p > 0,05$), но демонстрира значими разлики по *пол* и момчетата проявяват в по-голяма степен агресия при позитивен език с нормален тон ($F(1,34) = 5,3678$; $p = 0,02655$) и при позитивен език с висок тон ($F(1,34) = 11,632$; $p = 0,00169$). При негативния език с висок и нормален тон не се регистрират статистически значими разлики между момчетата и момичетата.

Зависимостта между тона на гласа и посланието на думите се регистрира единствено при високия тон с позитивен и негативен език ($r = 0,3247$; $p = 0,041$) и нормалния тон с позитивен и негативен език ($r = 0,3753$; $p = 0,017$), където се отчита наличие на корелация, но сравнително слаба. Тези данни обаче не са достатъчни, за да се формулира обобщение за влиянието на тона върху агресивните прояви, но дават някаква насока по отношение на значението и ролята на паралингвистичните знаци върху поведението на децата. За тази цел се отчита необходимостта от повторно изследване върху агресивността на децата като акцентуации в характера и поведенчески особености в нормалната им среда, което да изключи фактори със случаен характер или личностна характеристика, повлияли върху резултатите от експеримента.

Въпреки незначително влияние на независимата променлива *услуга* ($F(12,87,601) = 1,6465$; $p = 0,09337$) при факторния анализ (ANOVA) сравнителният анализ на средните общи стойности показва, че най-агресивно поведение демонстрират децата от една от резидентните услуги ЦНСТДМ (1,70), следвана от другите два центъра за настаняване от семеен тип за деца без увреждания (съответно 1,54 и 1,31) и Кризисния център (0,87). Тези данни дават основание да се обоснове изборът на нова експериментална група (най-агресивната, която е имала най-силно влияние върху общите резултати), която да се изследва повторно и да се провери доколко регистрираните агресивни прояви са повлияни от стратегиите за въздействие от експеримента, а не са резултат от моментно състояние или обща личностна характеристика или акцентуация в характера на децата.

Оценката на специалистите показва, че децата в ежедневна и нормална среда демонстрират относително високи стойности на агресия и над 50% от всички анкетирани посочват, че децата са агресивни често или понякога, като отново най-високи средни стойности за *агресивното раздразнение* (3,08), следвано от *вербалната агресия* (2,95) и *индиректната агресия* (2,83), които са с минимални разлики помежду си. *Агресивната ревност* и *омраза* демонстрира също високи стойности (2,65), а сравнително висока е и *физическата агресия* (2,10) особено в сравнение с резултатите от първия експеримент.

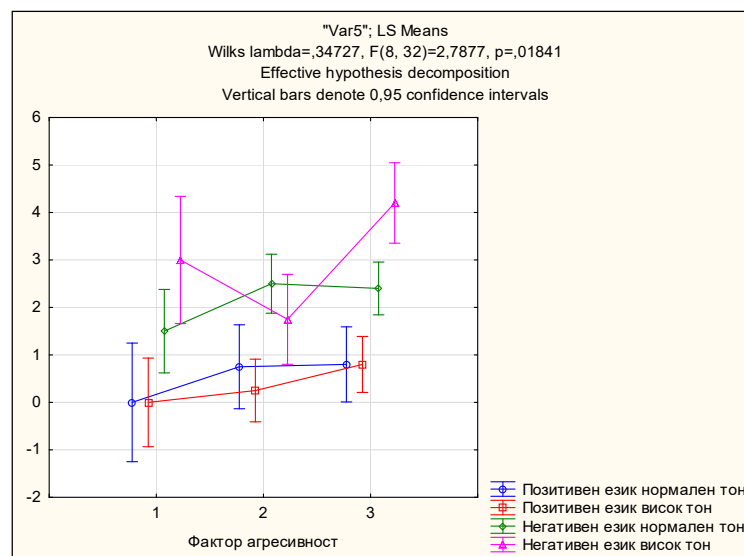
Анализът на дисперсиите (ANOVA) регистрира статистическа значимост на факторите *възраст* ($F(10,24) = 15,500$; $p = 0,00000$) и *пол* ($F(5,16) = 7,1045$; $p = 0,00113$), както и взаимодействие между тях ($F(10,24) = 27,282$; $p = 0,00000$), което показва, че децата във групата 7–10-годишна възраст имат най-силно изразени агресивни прояви, като при момчетата това са най-малките (7–10 г.) и най-големите (15–17 г.), а при момчетата възрастовите групи 7–10 г. и 11–14 г. демонстрират най-високи стойности по всички показатели за агресивност (Фиг. 3).



Фигура 3. Взаимодействие между факторите пол и възраст

Анализът на зависимостите между отделните показатели демонстрира наличието на изключително висока и статистически значима корелация между всичките 5 показателя за агресивност, като преобладават стойности около над $r > 0,7$, при ($p = 0,00$). Най-добре кореспондират помежду си *вербалната агресия с агресивната омраза и ревност* ($r = 0,9458$; $p = 00000$); с *агресивното раздразнение* ($r = 0,9256$; $p = 00000$) и с *индиректната агресия* ($r = 0,9259$; $p = 00000$). *Индиректната агресия* също демонстрира много добра корелация с *агресивната омраза и ревност* ($r = 0,9224$; $p = 00000$), което потвърждава хипотезата от първия експеримент, че индиректните прояви и пасивната агресия се появяват в нормални условия и без наличието на негативен стимул и ѝ е характерна особеност на изследваната група деца, а не са повлияни в резултат от експеримента с четирите стратегии. Регистрираните високи стойности на корелация между директните и индиректните прояви на агресия (*вербална агресия и агресивна омраза и ревност*) също съвпадат с резултатите между тези показатели в първия експеримент, когато подобна зависимост отчетена предимно при използването на негативен език и с висок и с нормален тон. Тук възниква презумпцията, че е възможно в ежедневието на децата те да са обект на възпитателни взаимодействия и комуникация, която използва предимно негативен език с висок или нисък тон. Доколкото това е факт не би могло категорично да се докаже, тъй изисква допълнителни изследвания в тази посока. Интерес представлява и фактът, че най-директната форма на агресия – физическата, е в много добра корелация със *индиректната агресия* ($r = 0,8131$; $p = 00000$) и *агресивната омраза и ревност* ($r = 0,8018$; $p = 00000$), което би могло да потвърди хипотезата, възникнала при първия експеримент, че негативният език в по-голяма степен би повишил агресивните прояви сред децата, като първоначално се проявяват индиректните форми на агресията, но при продължително въздействие децата биха проявили и по-директни форми, каквито са физическата и вербалната агресия.

Анализът на данните от първия експеримент с въздействието на четирите стратегии само на групата деца от ЦНСТ, чиято агресивност е изследвана повторно и в обичайната им среда, изисква и извеждането на фактор *агресивност*. Децата се разделят на три групи, като тези с най-ниските оценки за агресивност с обща средна стойност от 1 до 1,99 са първа група, тези с обща средна стойност от 2 до 2,99 са втора група, а участниците с най-високите оценки за агресивност с обща средна стойност 3 и над 3 са трета група (при 4-степенна скала). Анализът по метода ANOVA регистрира значима разлика по фактора *агресивност* ($F(8,32) = 2,7877$; $p = 0,01841$), като и при четирите стратегии по-агресивните деца по принцип демонстрират и по-високи прояви на агресивност и при конкретно въздействие, но демонстрират значително по-високи средни стойности (4,2) при негативния език с висок тон, което е почти два пъти по-висока стойност в сравнение със средните стойности на цялата група при същата стратегия (2,35, Фигура 4.). Стратегията „негативен език“ с нормален тон (2,47) предизвиква по-силно изразени прояви на агресия в сравнение с негативния език с висок тон (2,35). Сравнителният анализ показва, че повишаването на тона и негативния език не би довел до ефективни резултати по посока намаляване на деструктивните прояви при по-агресивните деца, а напротив, би ги провокирало още повече.



Фигура 4. Факторен анализ по агресивност

По-детайлният анализ за влиянието на четирите стратегии върху изследваните пет показателя за агресивност изисква допълнително декомпозиране на данните, като всяка една от четирите комбинации между език и тон получава числова стойност, която не изразява количество, а е проявление на качествена характеристика, която да отличава стратегиите помежду им: позитивен език и нормален тон – 1; позитивен език и висок тон – 2; негативен език и нормален тон – 3; негативен език и висок тон – 4, като условно са разделени в диапазон между 0,7 пункта (1 – от 1 до 1,7; 2 – от 1,8 до 2,4; 3 – от 2,5 до 3,2 и 4 – от 3,3 до 4). Анализът на средните стойности по петте показателя отново показва, че негативният език и с нормален и с висок тон в най-голяма степен повишава агресивните прояви, като динамиката между средните стойности и честотното разпределение между високия и нормален тон показва категорично по-силно влияние на нормалния тон (при 3 от 5 показателя за агресивност при средните стойности и над 50% по всички показатели при честотното разпределение). Резултатите са показани в Таблица 5., където е видно, че *физическата агресия* (3,40) и *индиректната агресия* (3,37) се повишават в по-голяма степен от негативния език с висок тон, а *вербалната агресия* (3,25), *агресивното раздражение* (3,22) и *агресивната омраза и ревност* (3,00) – от негативния език с нормален тон.

Таблица 5.

	Позитивен език нормален тон	Позитивен език висок тон	Негативен език нормален тон	Негативен език висок тон	Средна стойност (Mean)	Std.Dev.	t-value	p
Физическа агресия	0	0	60%	40%	3,400000	0,496139	43,34167	0,000000
Вербална агресия	5%	5%	50%	40%	3,250000	0,776250	26,47962	0,000000
Агресивно раздражение	2,5%	5%	60%	32,5%	3,225000	0,659740	30,91627	0,000000
Агресивна омраза и ревност	12,5%	5%	52,5%	30%	3,000000	0,933700	20,32095	0,000000
Индиректна агресия	0	2,5%	57,5%	40%	3,375000	0,540062	39,52395	0,000000

Анализът на влиянието на независимата променлива *диагноза* също показва статистически значими разлики в резултатите ($F(5,16) = 5,2837$; $p=0,00470$), въпреки че броят на изследваните деца, които имат поставена диагноза (емоционално-поведенчески и личностни разстройства), е почти два пъти по-малък от останалите. Интерес представлява показателят *физическа агресия*, при която децата с диагноза показват по-ниски стойности (1,96) в сравнение с останалите деца (2,22), а при останалите 4 показателя са с по-високи средни стойности.

При сравнителен анализ между резултатите в двата експеримента само на повторно изследваната група деца става ясно, че повишаването на тона на гласа повишава и *физическата агресия*, тъй като се регистрира наличието на корелация между този показател и високия тон и при позитивен език ($r=0,5737$; $p=005$), и при използването на думи с негативна семантика ($r=0,4854$; $p=022$). Високият тон в комбинация с негативен език също показва много добра корелация с показателите за *агресивна омраза и ревност* ($r=0,4880$; $p=021$) и *индиректна агресия* ($r=0,6393$; $p=001$), което отново потвърждава факта, че повишаването на тона по-скоро би увеличило проявите и на директна, и на индиректна агресия. Сравнението между сбора от средните стойности на всичките 5 показателя за агресивност

и общите средни стойности на агресивните прояви при четирите стратегии при втората експериментална група деца ($N=11$), показва, че само при негативния език с висок тон се регистрира корелация по отношение на общата агресивност на децата ($r=0,5136$; $p=014$). Тоест отново се потвърждава заключението, че децата с по-силно изразена агресивност като акцентуация на характера биха проявили агресия преди всичко при повишен тон и негативен език, което потвърждава и основната хипотеза на изследването.

Резултати за тревожност

Анализът на средните стойности показва, че с най-силно изразено влияние върху повишаването на тревожността на децата има негативният език и при нормален и висок тон на гласа, което е и презумпция да се допусне, че семантичното значение на езика има по-силно въздействие в сравнение с тона като паралингвистичен знак (Таблица 6.). Резултатите потвърждават и тезата на М. Френд, която в поредица от експерименти успява да докаже, че лингвистичните знаци с конкретно семантично значение са водещи при въздействието на възрастния върху поведението на децата (Friend, 1995, 2000). При всички показатели за самооценъчна тревожност относителният дял от експерименталната група при нормален тон и негативен език е над 50%. При междуличностната тревожност повече от половината деца са повишили своите резултати при 4 от 5 показателя (*неадекватност, неактивност, неумение да търси помощ и липса на съпричастност*).

Таблица 6.

	Поощрение нормален тон		Поощрение висок тон		Порицание нормален тон		Порицание висок тон		Valid N
	Mean	Frequency	Mean	Frequency	Mean	Frequency	Mean	Frequency	
Неувереност	0,175000	17,5%	0,100000	10%	0,600000	60%	0,625000	62,5%	40
Зависимост от външни стимули	0,200000	20%	0,150000	15%	0,675000	67,5%	0,600000	60%	40
Неудовлетвореност	0,000000	0%	0,200000	20%	0,850000	85%	0,850000	85%	40
Несамостоятелност	0,075000	7,5%	0,125000	12,5%	0,550000	55%	0,475000	47,5%	40
Несигурност	0,075000	7,5%	0,075000	7,5%	0,700000	70%	0,625000	62,5%	40
Неадекватност	0,175000	17,5%	0,150000	15%	0,450000	45%	0,650000	65%	40
Неактивност	0,225000	22,5%	0,125000	12,5%	0,775000	77,5%	0,600000	60%	40
Некомуникативност	0,100000	10%	0,050000	5%	0,325000	32,5%	0,300000	30%	40
Неумение да търси помощ	0,075000	7,5%	0,075000	7,5%	0,825000	82,5%	0,650000	65%	40
Липса на съпричастност	0,075000	7,5%	0,000000	0%	0,875000	87,5%	0,725000	72,5%	40

Най-много деца (87,5%) демонстрират междуличностна тревожност при негативен език (порицание) с нормален тон на гласа по показателя *липса на съпричастност*. Стойностите на същия показател и при висок тон на гласа също регистрират голям процент от децата – 72,5%. Проявите на *неудовлетвореност* се повишават отново при използването на негативен език с висок и нормален

тон на гласа, като и при двата показателя относителният дял е 85% (0,85). Интерес представлява фактът, че освен при негативен език с висок и нормален тон, стойностите на показателите *зависимост от външни стимули* (0,675 и 0,60) и *неактивност* (0,775 и 0,60) са сравнително високи спрямо останалите променливи както при позитивен език с нормален тон (0,20 и 0,25), така и при позитивен език с висок тон (0,15 и 0,125), което би могло да даде основание да се допусне, че изследваната група деца притежават качеството „тревожност“ като личностна характеристика.

Динамиката между отделните показатели за тревожност се проследява с корелационен анализ, който показва, че при високия тон и позитивния език *зависимостта от външни стимули* в най-голяма степен се влияе от *неудовлетвореността* ($r=0,8402$; $p=0,00000$), като в същата стратегия добре кореспондират помежду си и *несамостоятелността* и *несигурността* ($r=0,7534$; $p=0,00000$). Тези данни потвърждават презумпцията, че тревожността е по-скоро качествена характеристика на изследваната група деца, отколкото ефект от въздействието на четирите стратегии. Подобна тенденция се регистрира и при показателите за междуличностната тревожност, където най-добре корелират помежду си *неувереността* и *зависимостта от външни стимули* при позитивен език и нормален тон ($r=0,6972$; $p=0,00000$). *Неуменieto да търси помощ* при позитивен език с висок тон демонстрира добра корелация с *липсата на съпричастност* при позитивен език с нормален тон ($r=0,6396$; $p=0,00000$), както и при позитивен език с нормален тон и *самостоятелност* при негативен език с нормален тон ($r=0,6396$; $p=0,00000$). Негативният език с висок тон оказва влияние върху *липсата на активност*, като този показател показва добра корелация със *самостоятелността* ($r=0,5723$; $p=0,00000$) и *несигурността* ($r=0,5270$; $p=0,00000$). Позитивният език с нормален тон също въздейства на *липсата на активност*, като тя си взаимодейства добре с *неувереността* ($r=0,5397$; $p=0,00000$) и *зависимостта от външни стимули* ($r=0,4789$; $p=0,00000$). Тези данни дават основание да се предположи, че доколко едно дете ще бъде активно в дейността, зависи по-скоро от личностните му особености и доколко то е самостоятелно, сигурно в себе си, уверено и независимо от външни стимули, отколкото от четирите стратегии на експерименталното въздействие. В този смисъл би могло да се допусне, че доколко едно дете ще участва активно в каквато и да е дейност не зависи в голяма степен от усилието на специалиста, който използва различни стратегии за взаимодействие – с нормален, висок тон, поощрение или порицание, а по-скоро зависи от равнището на неговата тревожност като индивидуална особеност. Подобна хипотеза се потвърждава и при анализа на още показатели, които демонстрират зависимости, без да потвърждават категоричното влияние на лингвистичен или паралингвистичен знаци – при *съпричастността* с негативен език и висок тон се наблюдава обратна корелация с *несигурността* с негативен език и нормален тон ($r=0, -4032$; $p=0,00100$) и позитивен език с нормален тон ($r=0, -4623$; $p=0,00300$). Обратна корелация демонстрират още показателите *търсене на помощ* с висок тон и позитивен език със *зависимостта от външни стимули* при негативен език и нормален тон ($r=0, -4104$; $p=0,0090$), както и *неадекватността* при позитивен език и висок тон и *неудовлетвореността* при негативен език с нормален тон ($r=0, -4118$; $p=0,00800$).

В представените данни не се установява категорична тенденция при някоя от четирите стратегии по отношение на показателите, но се наблюдава интересна зависимост между проявенията на междуличностна и самооценъчна тревожност. Когато се използва порицание с повишен тон, детето би проявило по-малко съпричастност към другите, но несигурността му при порицание или поощрение с нормален тон би намаляла. Подобна обратнопропорционална зависимост се установява и при поощрението с висок тон – колкото детето е по-независимо и удовлетворено от себе си (самооценъчна) и бива стимулирано, толкова в по-малка степен би потърсило помощ и би реагирало по-адекватно, без да търси начин да привлече внимание на всяка цена (междуличностна тревожност) при използването на порицание с нормален тон. Следователно съпричастността, търсенето на помощ и адекватността като особености на междуличностните отношения се намират в обратнопропорционална зависимост от сигурността в собствените сили, независимостта и удовлетвореността като проекции на самооценката. С други думи казано – колкото по-несигурно, зависимо и неудовлетворено е детето, толкова по-съпричастно би било то към другите, не би привличало внимание по неадекватен начин и би знаело как да потърси помощ при използването на негативен език с нормален тон. Тази тенденция би могла да се обясни с особеностите на личностната и междуличностната тревожност – колкото по-тревожен е даден индивид, толкова при фрустрация и външен източник на негативни преживявания той би бил повече зависим от външни стимули, съответно от оценката на другите (израз на което е

съпричастността) и толкова той би потърсил помощ от другите и избягал привличането на внимание на всяка цена, което създава риск от отхвърляне.

Интересна зависимост се установява и между *липсата на самостоятелност* при позитивен език и висок тон и *неудовлетвореността* при негативен език нормален тон ($r = -0,0680$; $p = 0,00000$), където корелацията е обратна (със знак $-$), т.е. колкото повече използваме негативен език с нормален тон, толкова удовлетвореността на детето ще намалява, но ще се увеличава неговият стремеж към самостоятелност, когато прилагаме стратегията на позитивния език с висок тон. Тази тенденция показва допълнителни нюанси както по отношение на тревожността като качествена характеристика, която невинаги има негативен ефект върху развитието на детето, а отделните нейни показатели биха могли да взаимодействат помежду си по посока повишаване на някои негови социални умения, така и в контекста на предложените поведенчески стратегии – комбинацията между негативен и позитивен език с различен тон в различни ситуации би довела до повишаване на социалното функциониране на детето. В този смисъл порицанието и санкциониращият език, който родители и педагози използват, не би следвало да се отричат на всяка цена, а биха довели и до някои добри резултати за общото развитие на подрастващите. Доколко и как комбинацията между отделните стратегии би била ефективни, се установява по-нататък в настоящото изследване.

Особен интерес в контекста на настоящото изследване представляват и динамиката и влиянието на четирите използвани стратегии в експеримента. За тази цел е необходимо по-задълбочено да се разгледат резултатите по отделните комбинации между език (позитивен и негативен) и паралингвистични знаци (висок и нормален тон).

Анализът на средните стойности при сбора от всичките десет показателя за самооценъчна и междуличностна тревожност при всяка една от четирите стратегии се проверяват чрез t-теста на Стюдънт, като се установява статистическата значимост на резултатите и при четирите комбинации – позитивен и негативен език с висок и нормален тон ($p < 0,05$), Таблица 7.

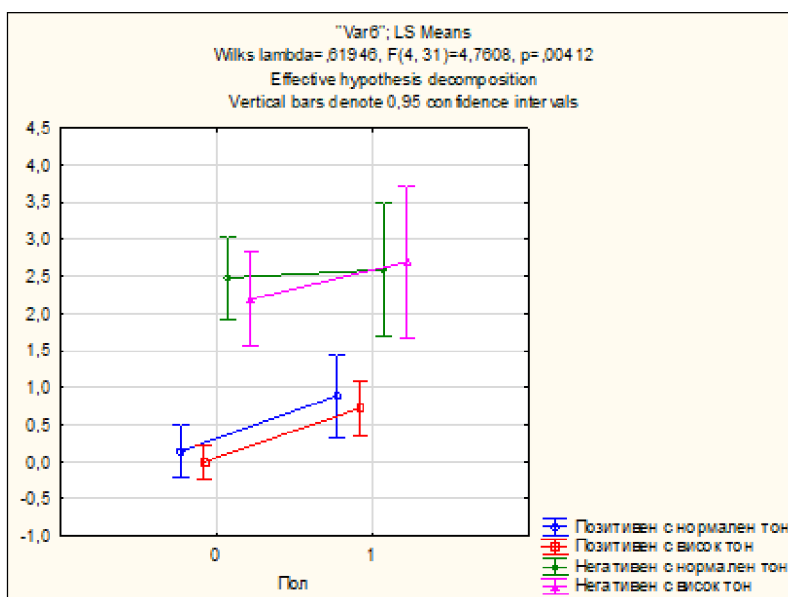
Таблица 7.

Самооценъчна тревожност								
	Mean	Std.Dv.	N	Std.Err.	Reference - Constant	t-value	df	p
Позитивен език нормален тон	0,375000	0,925078	40	0,146268	0,00	2,56379	39	0,014322
Позитивен език висок тон	0,275000	0,715667	40	0,113157	0,00	2,43025	39	0,019791
Негативен език нормален тон	2,475000	1,320208	40	0,208743	0,00	11,85667	39	0,000000
Негативен език висок тон	2,350000	1,561557	40	0,246904	0,00	9,51787	39	0,000000

Междоличностна тревожност								
	Mean	Std.Dv.	N	Std.Err.	Reference - Constant	t-value	df	p
Позитивен език нормален тон	0,650000	1,098951	40	0,173759	0,00	3,74081	39	0,000589
Позитивен език висок тон	0,400000	0,632456	40	0,100000	0,00	4,00000	39	0,000274
Негативен език нормален тон	3,250000	1,006390	40	0,159124	0,00	20,42430	39	0,000000
Негативен език висок тон	2,925000	1,474353	40	0,233116	0,00	12,54742	39	0,000000

Анализът на средните стойности показва, че негативният език с нормален тон в най-голяма степен предизвиква проявите на междуличностна (3,25) и самооценъчна (2,47) тревожност при децата, което не потвърждава хипотезата на изследването, която предполага, че високият тон и лексикалните знаци с негативно семантично значение ще повлият в по-голяма степен върху тревожността при изследваната група. Интерес представлява фактът, че като цяло средните стойности на четирите стратегии при показателите за междуличностна тревожност са доста по-високи от тези на самооценъчната тревожност, като при негативния език и с висок, и с нисък тон разликата е по-малка (Таблица 4.). Данните демонстрират по-силно влияние на негативния език с нормален тон върху междуличностната тревожност, което би могло да доведе до предположението, че езикът и силата на гласа в по-голяма степен влияят на тревожността при междуличностните отношения, отколкото на тревожността като личностна характеристика. Резултатите категорично потвърждават презумпцията за пряката зависимост между негативен стимул и агресивна проява, но силата на гласа като паралингвистичен знак оказва допълнително влияние, което следва да се разгледа по-задълбочено.

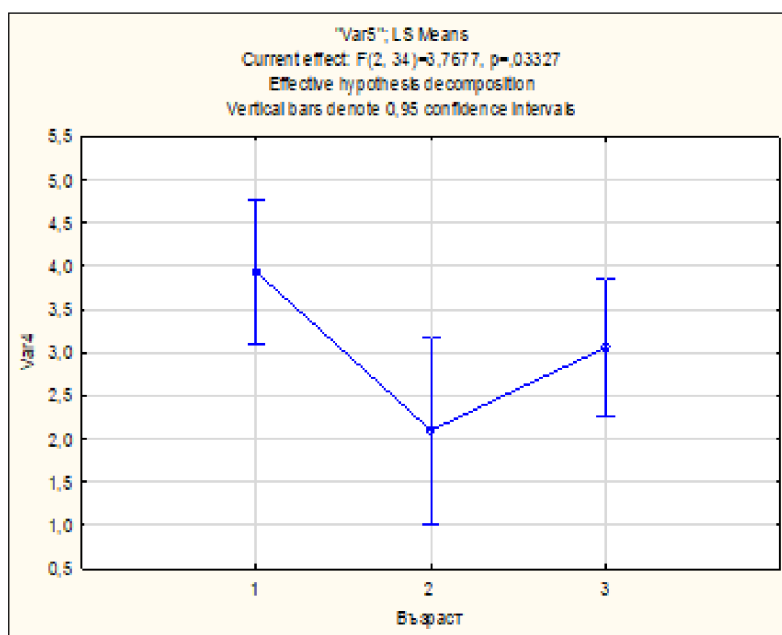
Анализът на дисперсиите (ANOVA) на четирите стратегии по факторите *услуга* и *възраст* и за самооценъчната, и за междуличностната тревожност показва статистически незначително влияние върху резултатите ($p > 0,05$), но демонстрира значителни разлики по *пол* само при самооценъчната тревожност (фиг. 3.) и момчетата проявяват в по-голяма степен тревожни прояви при позитивен език с висок тон ($F(1,34) = 5,3768$; $p = 0,02655$) и при позитивен език с висок тон ($F(1,34) = 11,632$; $p = 0,0169$). При негативния език с висок и нормален тон не се регистрират статистически значими разлики между момчетата и момичетата.



Фигура 5. Взаимодействие по фактор пол при самооценъчна тревожност

При междуличностната тревожност се регистрира статистическа значимост по фактора *възраст* (Фиг. 6.) само при негативен език и висок тон ($F(2,34) = 3,7677$; $p = 0,03327$), като 7–10-годишните и 15–17-годишните демонстрират по-висока тревожност в сравнение с групата на 11–14-годишните. При всички останали независими променливи факторите *пол*, *възраст* и *услуга* не регистрират статистически значими разлики при показателите за междуличностна тревожност. Не се регистрира и значимост при взаимодействието на факторите помежду им и при четирите стратегии на самооценъчната, и на междуличностната тревожност ($p > 0,05$).

Не се регистрира висока корелация между отделните стратегии при самооценъчната тревожност, нито при междуличностната ($r < 0,04$). Динамиката между отделните стратегии при двата типа тревожност обаче е по-голяма и най-висока корелация се отчита между самооценъчната и междуличностната тревожност при *позитивния език с нормален тон* ($r = 0,8137$; $p = 0,000$); *позитивния език и висок тон* ($r = 0,6588$; $p = 0,000$) и *негативния език с висок тон* ($r = 0,6553$; $p = 0,000$).



Фиг. 6. Взаимодействие по фактор възраст при негативен език и висок тон при междуличностната тревожност

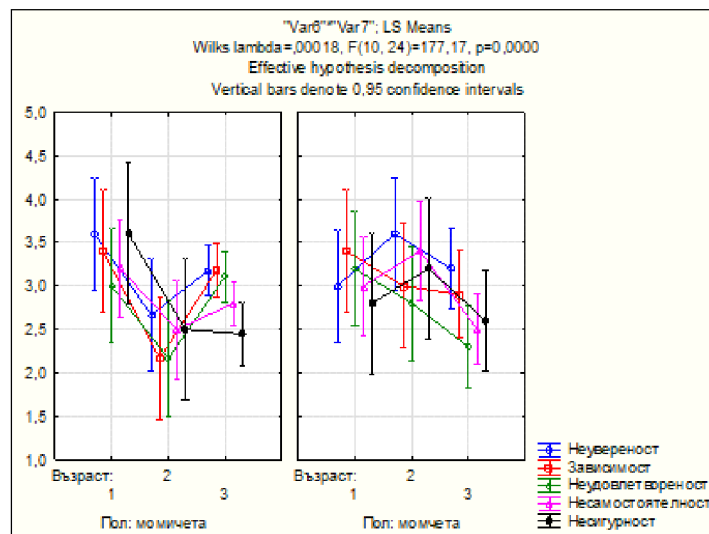
Взаимодействието между четирите стратегии при самооценъчната и междуличностна тревожност при негативен език и нормален тон отчита наличието на корелация, макар и по-слаба ($r=0,4387$; $p = 0,005$). Анализът на тези данни показва, че двата типа тревожност са в прякопропорционална зависимост при отделните стратегии и по-скоро не се влияят от експерименталното въздействие, а от личностните характеристики, които определят поведенческите им реакции. Интерес представлява фактът, че стратегиите *негативен език с висок тон* при междуличностната и *негативен език с нормален тон* при самооценъчната тревожност демонстрират обратна корелация ($r=-0,5051$; $p = 0,001$), както и *негативен език с нормален тон* при самооценъчната и *позитивен език с висок тон* при междуличностната ($r=-0,4674$; $p = 0,002$). Тези резултати показват, че ако самооценъчната тревожност нараства при използването на порицанието с повишен или нормален тон, то междуличностната би намаляла в комбинация с негативен език и нормален тон. С други думи, колкото е по-висока самооценъчната тревожност при детето, толкова в интеракция с другите то би било по-спокойно и обратното – ако детето няма висока тревожност като личностна особеност, то би повишило своята тревожност предимно при взаимодействие с околните, като динамиката на тази взаимовръзка се проследява при четирите стратегии, но доколкото те оказват влияние върху поведенческите прояви на експерименталната група, а не са резултат от обща личностна характеристика или акцентуация в характера на децата, следва да се провери с повторно изследване.

Тъй като се регистрира незначимото влияние на независимата променлива *услуга* и при самооценъчната ($F(12,87,601)=1,2518$; $p=0,26201$) и при междуличностната ($F(12,87,601)=1,2767$; $p=0,24675$) тревожност при факторния анализ (ANOVA), изборът на нова експериментална група за проверка на основната хипотеза на изследването става на случаен принцип. 11 деца от две от резидентните услуги ЦНСТДМ са повторно изследвани чрез оценъчни скали на възпитателите, които ежедневно комуникират с тях. Оценката на специалистите показва, че децата в ежедневна и нормална среда демонстрират относително високи стойности на тревожност и по отношение на самооценката и в контекста на междуличностните отношения, като най-високи средни стойности демонстрират показателите *неувереност* (3,19) и *зависимост от външни стимули* (3,06), като тези данни потвърждават хипотезата от първия експеримент, че изследваната група деца притежават висока тревожност като личностна характеристика. Интерес представлява фактът, че при въздействието с четирите стратегии децата демонстрират по-високи стойности при показателите за междуличностна тревожност, докато данните от тяхното поведение в нормална среда без външни стимули по-скоро показва превес на самооценъчната тревожност (таблица 8.).

Таблица 8.

Самооценъчна тревожност			Междуличностна тревожност		
	Mean	Std.Dv.		Mean	Std.Dv.
Неувереност	3,193939	0,451176	Неадекватност	2,921212	0,879908
Зависимост от външни стимули	3,060606	0,530711	Неактивност	2,927273	0,433472
Неудовлетвореност	2,845455	0,543022	Некомуникативност	2,372727	0,721964
Несаамостоятелност	2,827273	0,432984	Неумение да търси помощ	2,639394	0,583697
Несигурност	2,684848	0,600064	Липса на съпричастност	2,530303	0,481939

Анализът на дисперсиите (ANOVA) при самооценъчната тревожност регистрира статистическа значимост на факторите *пол* ($F(5,12) = 632,28$; $p=0,00000$) и *възраст* ($F(10,24) = 49,436$; $p=0,00000$, както и взаимодействието между тях ($F(10,24) = 177,17$; $p=0,00000$) което показва, че момчетата са по-тревожни от момичетата, като момчетата от по-скоро прогимназиална училищна възраст (11–14 г.), както и най-малките момчета (7–10 г.), демонстрират най-високи нива на тревожност.



Фигура 7. Взаимодействие между факторите пол и възраст

При момчетата по-тревожни са 7–10-годишните, както и 15–17-годишните в тийнейджърска възраст (Фиг. 7.).

Анализът на зависимостите между отделните показатели демонстрира наличието на много висока и статистически значима корелация между всички 5 показателя за междуличностна тревожност, като преобладават стойности около над $r > 0,7$, при ($p=0,00$). Добра зависимост помежду си показват *некомуникативността* с *неадекватността* ($r=0,8723$; $p=00000$), както и с *липсата на съпричастност* ($r=0,6983$; $p=00000$); а *неумението да търси помощ* кореспондира много добре с *неактивността* ($r=0,7417$; $p=00000$) и с *липсата на съпричастност* ($r=0,7814$; $p=00000$). Представените данни дават основание да се допусне, че колкото едно дете има проблеми в общуването с другите, толкова то би търсило да привлече внимание на всяка цена, включително по неадекватен начин, като същевременно не отчита потребностите на останалите и не знае по какъв начин да потърси помощ, когато се затруднява.

При самооценъчната тревожност най-добре кореспондират помежду си показателите *зависимост* с *неудовлетвореност* ($r=0,8962$; $p=00000$); *несамостоятелност* с *неувереност* ($r=0,8102$; $p=00000$), *несигурност* ($r=0,7800$; $p=00000$) и *неудовлетвореност* ($r=0,7281$; $p=00000$), както и *несигурност* с *неувереност* ($r=0,7114$; $p=00000$). Данните показват, че липсата на самостоятелност би повишила и тревожността на детето, когато не получи поощрение или позитивна обратна връзка, както и то би се затруднило при вземането на решения (несигурност) и би се отказало по-лесно при затруднения.

Влиянието на самооценъчната и междуличностната тревожност се проследява с корелационен анализ между отделните им показатели. Много висока корелация демонстрира показателят *липса на самостоятелност* с *неумението да търси помощ* ($r=0,8380$; $p=00000$) и с *липсата на съпричастност* ($r=0,8707$; $p=00000$). *Неувереността* също се намира в пряка зависимост с *некомуникативността* ($r=0,8637$; $p=00000$), *неактивността* ($r=0,7086$; $p=00000$) и *неумението да търси помощ* ($r=0,7422$; $p=00000$), а *неадекватността* демонстрира добра корелация с *неувереността* ($r=0,7086$; $p=00000$), *зависимостта* ($r=0,7665$; $p=00000$) и *неудовлетвореността* ($r=0,7502$; $p=00000$). *Несигурността* показва добра корелация с *неумението да търси помощ* ($r=0,7043$; $p=00000$) и *липсата на сигурност* в собствените сили и *несамостоятелността* в най-голяма степен влияят на отношенията с другите и оказват влияние на начина, по който детето би се интегрирало в съответната

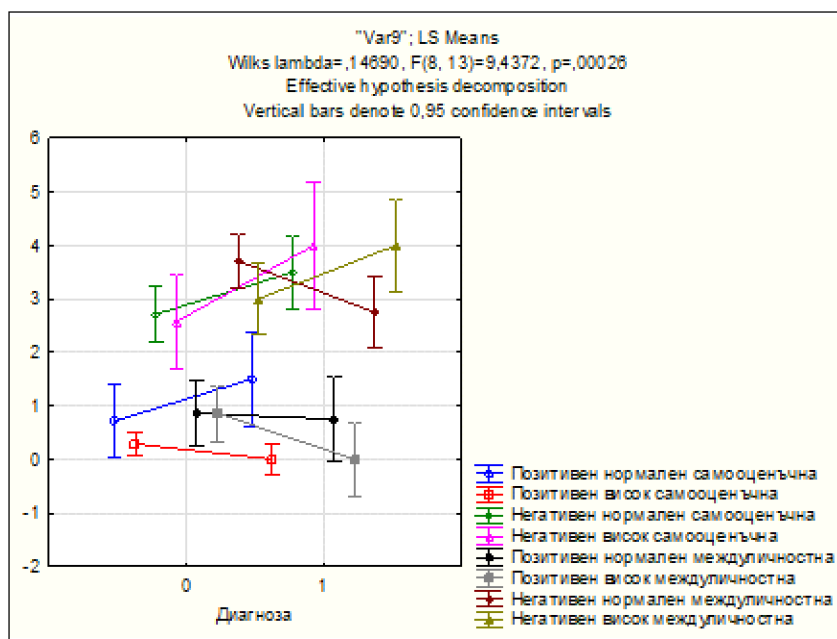
група или социум – дали би реагирало адекватно на различни ситуации, дали би се ориентирало как да потърси помощ при затруднение и доколко зачита и потребностите на другите. В този смисъл умението за общуване като качествена характеристика на междуличностната тревожност в голяма степен се влияе от самооценката и тревожността като личностни особености или акцентуации в характера. Същевременно се установяват и някои различия между поведенческите прояви на тревожността при експерименталното въздействие с четирите стратегии и личностните особености на изследваната група деца по отношение на тревожността в ежедневието, установени при оценката на специалистите. При експерименталното въздействие се установи, че колкото детето е по-сигурно в своите способности, би било по-малко съпричастно към другите при използването на порицание с висок тон, докато общата оценка на специалистите показва противоположна тенденция и съпричастността към другите е присъща по-скоро за децата, които са по-сигурни в себе си. Това противоречие дава основание да се допусне, че промяната в поведението е провокирана от експерименталното въздействие и негативният език с висок тон са повлияли върху тревожността на детето.

По-детайлният анализ на влиянието на четирите стратегии върху изследваните десет показателя за тревожност изисква допълнително декомпозиране на данните, като всяка една от четирите комбинации между език и тон получава числова стойност, която не изразява количество, а е проявление на качествена характеристика, за да отличава стратегиите помежду им: позитивен език и нормален тон – 1; позитивен език и висок тон – 2; негативен език и нормален тон – 3; категорично показва, че негативният език с нормален тон в най-голяма степен оказва влияние върху самооценъчната и междуличностната тревожност на изследваната група деца, като негативният език с висок тон повишава тревожността на децата предимно по отношение на неадекватността (42,5%).

Таблица 8.

	Позитивен език нормален тон	Позитивен език висок тон	Негативен език нормален тон	Негативен език висок тон	Средна стойност (Mean)	Std.Dev.	t-value	p
Неувереност	10%	7,5%	45%	37,5%	3,100000	0,928191	21,12294	0,000000
Зависимост от външни стимули	2,5%	7,5%	55%	35%	3,225000	0,697523	29,24160	0,000000
Неудовлетвореност	0%	7,5%	55%	37,5%	3,300000	0,607644	34,34749	0,000000
Несамостоятелност	0%	10%	55%	35%	3,250000	0,630425	32,60467	0,000000
Несигурност	0%	2,5%	60%	37,5%	3,350000	0,533494	39,71418	0,000000
Неадекватност	15%	2,5%	40%	42,5%	3,100000	1,032796	18,98355	0,000000
Неактивност	15%	15%	47,5%	22,5%	2,775000	0,973692	18,02483	0,000000
Некомуникативност	0%	2,5%	60%	37,5%	3,350000	0,533494	39,71418	0,000000
Неумение да търси помощ	5%	2,5%	50%	42,5%	3,300000	0,757865	27,53926	0,000000
Липса на съпричастност	0%	2,5%	55%	42,5%	3,400000	0,545377	39,42868	0,000000

Динамиката между средните стойности и честотното разпределение между високия и нормален тон на негативния език показва категорично по-силно влияние на нормалния тон (при 9 от 10 показателя за тревожност над 50% при честотното разпределение). Резултатите са показани в Таблица 8., където е видно, че показателите за междуличностна тревожност *некомуникативност* (3,35), *неумение да търси помощ* (3,30) и *липса на съпричастност* (3,40) и за самооценъчна тревожност *несигурност* (3,35) и *неудовлетвореност* (3,30) също голяма степен биха се повлияли от негативния език с висок тон, въпреки че при негативния език с нормален тон показват значително по-голямо повишение.



Фигура 8. Влияние на фактора диагноза при самооценъчна и междуличностна тревожност

Анализът на влиянието на независимата променлива *диагноза* на децата от второто изследване също показва статистически значими разлики в резултатите при самооценъчната тревожност ($F(4,17) = 5,2183$; $p=0,00628$), както и при междуличностната ($F(4,17) = 5,1051$; $p=0,00690$), въпреки че броят на изследваните деца, които имат поставена диагноза (емоционално-поведенчески и личностни разстройства) е почти два пъти по-малък от останалите, като и самооценъчната, и междуличностната им тревожност в най-голяма степен се повишава от високия тон и негативния език, докато нормалният тон и негативния език оказват много по-слабо влияние върху междуличностната тревожност, в сравнение с останалите деца (фиг. 8.).

При сравнителен анализ между резултатите в двата експеримента само на повторно изследваната група деца става ясно, че при самооценъчната тревожност само порицанието с нормален тон влияе върху *зависимостта от външни стимули*, тъй като се регистрира наличието на слаба обратна корелация само между този показател и негативния език с нормален тон ($r = -0,4672$; $p = 0,28$), което дава основание да се допусне, че тази стратегия би имала ефективно влияние за засилване на независимостта на детето. По отношение на междуличностната тревожност се наблюдава съвсем различна тенденция – негативният език с нормален тон не оказва никакво статистически значимо влияние, за разлика от негативния език с висок тон, който регистрира ефект спрямо *адекватността* ($r = 0,4991$; $p=0,18$) и *комуникативността* ($r=0,4916$; $p=0,20$), т.е. повишаването на тона би повишило и неадекватните реакции и общуване на децата. Високият тон с позитивен език също демонстрира добра корелация с показателя на междуличностната тревожност *активност* ($r = 0,4334$; $p=0,44$), което потвърждава хипотезата за негативното влияние на тона спрямо тревожността в отношенията между децата.

Сравнението между сбора от средните стойности на всичките 10 показателя за самооценъчна и междуличностна тревожност и общите им средни стойности при четирите стратегии при втората експериментална група деца ($N=11$), показва че само при негативния език с нормален тон се регистрира

корелация по отношение на общата тревожност на децата ($r=0,4410$; $p=040$). Тоест затвърждава се най-силното влияние на порицанието с нормален тон, което не потвърждава основната хипотеза на изследването, но дава сериозни основания да се допусне, че правилното използване на тази стратегия би имала ефект по отношение усвояването на социални умения сред изследваната група деца.

Динамиката между отделните показатели за агресивност и тревожност при четирите стратегии се проследява с корелационен анализ, който извежда добра зависимост между агресията и междуличностната тревожност при *позитивния език с нормален тон* ($r = 0,6116$; $p = 0000$), както и между *негативния език с висок тон* при същите два показателя ($r = 0,7579$; $p = 0000$). Наличие на корелация се регистрира и между агресията и самооценъчната тревожност при *негативния език с нормален тон* ($r = 0,3715$; $p = 018$) и при *негативния език с висок тон* ($r = 0,4659$; $p = 002$). Интерес представлява взаимовръзката между *негативен език с нормален тон* при агресията и *негативния език с висок тон* при междуличностната тревожност ($r = 0,3846$; $p = 014$), която показва, че повишаването на агресивните прояви при негативен език с нормален тон би довело и до повишаването на междуличностната тревожност при използването на негативен език с повишен тон. Същевременно негативният език с висок тон при самооценъчната тревожност е в обратна корелация с негативния език с нормален тон при агресията ($r = -0,3947$; $p = 012$), което би могло да означава, че повишаването на агресивните прояви при порицание с нормален тон би довело до понижаване на самооценъчната тревожност при използването на негативен език с повишен тон или, с други думи казано, когато детето прояви агресия, то освобождава натрупаното напрежение и тревожността му би могла да намалее при съчетанието на двете стратегии.

ДИСКУСИЯ

Резултатите от изследването демонстрират противоречиви тенденции и потвърждават частично основната хипотеза, че най-силно влияние върху повишаването на агресивните прояви сред децата има езикът с негативно семантично значение и висок тон. Хипотезата се потвърждава само по отношение на агресивността при децата, които притежават качеството „агресивност“ като акцентуация в характера. Анализът показва, че в по-голяма степен и агресивните прояви, и тревожността биха се повишили при използването на негативен език без повишаването на тона.

Резултатите отчитат още, че индиректните агресивни прояви и пасивната агресия се появяват в нормални условия и без наличието на негативен стимул и са характерна особеност на изследваната група деца, а не са повлияни в резултат от експеримента с четирите стратегии. Въпреки това би могло да се допусне, че негативният език в по-голяма степен би повишил агресивните прояви сред децата, като първоначално се проявяват индиректните форми на агресията, но при продължително въздействие децата биха проявили и по-директни форми, каквито са вербалната и физическата агресия, което се потвърждава и от повторно направеното изследване върху групата деца с по-силно изразени агресивни прояви.

Изследването категорично потвърждава презумпцията за пряката зависимост между негативен стимул и агресивна проява, но силата на гласа като паралингвистичен знак оказва допълнително влияние, което се проявява в зависимост от индивидуалните и личностните особености на децата – при повечето нормалният тон в комбинация с негативен език в по-голяма степен повишава агресивните им прояви, докато при по-агресивните деца, включително онези, които са и с емоционално-поведенчески разстройства, високият тон провокира деструктивните прояви в тях още повече. Тази тенденция би могла да се свърже и с хипотезата на М. Френд и Дж. Бекър (Friend & Becker 1987) за несъответстващите паралингвистични интерпретации при децата с емоционално-поведенчески нарушения. Въпреки разликите в реакциите на децата с по-силно изразена агресивност и не толкова агресивните им връстници при въздействие с различен тон, експериментът извежда ефекта на вербалните знаци на преден план пред паралингвистичните и очертава тенденцията, че агресивните прояви в по-голяма степен се повлияват от съдържанието езика, който използваме, отколкото от силата на тона и гласа.

Анализът на данните демонстрира, че доколко едно дете ще участва активно в каквато и да е дейност зависи в голяма степен от равнището на неговата тревожност като индивидуална особеност. Използването на различни стратегии за взаимодействие от специалиста – с нормален, висок тон,

поощрение или порицание следва да бъде съобразено както с особеностите на детето, така и в зависимост от съответните умения, които следва да бъдат развити. Изследването показва още, че неувереността, липсата на сигурност в собствените сили и несамостоятелността в най-голяма степен влияят на отношенията с другите и на начина, по който детето би се интегрирало в съответната група или социум – дали би реагирало адекватно на различни ситуации, дали би се ориентирало как да потърси помощ при затруднение и доколко зачита и потребностите на другите. В този смисъл умението за общуване като качествена характеристика на междуличностната тревожност в голяма степен се влияе от самооценката и тревожността като личностна особеност или акцентуация в характера. Същевременно се установява, че различните лингвистични и паралингвистични знаци влияят различно върху самооценъчната и междуличностната тревожност – колкото детето е по-сигурно в своите способности, би било по-малко съпричастно към другите при използването на порицание с висок тон, докато в ситуация без външен източник на негативни преживявания, съпричастността към другите е присъща по-скоро за децата, които са по-сигурни в себе си.

Резултатите показват, че порицанието с нормален тон има най-силно влияние върху агресивните прояви и тревожността сред децата в риск, като частично се потвърждава основната хипотеза само по отношение на по-агресивните деца. Същевременно анализът дава сериозни основания да се допусне, че балансираното използване на порицанието с нормален тон съобразно личностните особености на децата би имало ефект по отношение на усвояването на социални умения сред изследваната група.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Научно обосноваването на констатации от настоящото изследване биха могли да послужат и за извеждането на модел, който подкрепя и развива положителното въздействие на езика и речта върху намаляването на агресивните прояви и тревожността сред подрастващите. Родители, педагози и специалисти, работещи с деца, биха могли да използват подобни модели, подкрепяйки процеса на усвояване на просоциално поведение. Изследването подкрепя теоретичните постановки, свързани с влиянието на лексикалните знаци, но би могло да даде определени насоки за ефективен възпитателен и консултативен модел, който да подпомага усилията на социални работници, психолози и учители да намерят подходяща стратегия за комуникация и правилно използване на езика, за постигане на по-висока ефективност както в процеса на социализация и развитие на децата, така и по отношение намаляване агресивните прояви с деструктивна насоченост.

Изследователските търсения не се ограничават само с позиционната роля на езика върху поведението на децата в неговия лексикален и паралингвистичен контекст, но и по отношение на връзката на езика с когнитивните механизми и поведенческите особености, които в широк смисъл са в основата на комуникативната компетентност. В този смисъл е необходимо бъдещо по-задълбочено изследване върху влиянието на езика и неговите елементи върху развитието на децата и взаимодействието на помежду им.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиев 2016: Георгиев, Г. Децата в конфликт със закона, като съвременна рискова група. // *Педагогическото образование – традиции и съвременност*. // Велико Търново: Ай анд Би, с. 37–42. // **Georgiev 2016.** Georgiev, G. Detsata v konflikt sus zakona kato savremenna riskova grupa. *Pedagogicheskoto obrazovanie – tradicii i savremennost*. // Veliko Tarnovo: I and B, s. 37–42.

Димитрова 2016: Димитрова, Я. Специфика на социалната работа с различни рискови групи. // *Социалното служение в съвременното общество*. Велико Търново: Либра – Скорп, с. 189–196. // **Dimitrova 2016:** Dimitrova, Y. Spetsifika na sotsialnata rabota s razlichni riskovi grupi. // „*Sotsialnoto sluzhenie v savremennoto obshtestvo*”. // Veliko Tarnovo: Libra – Scorp, s. 189–196.

Кузманова-Карталова 2013: Кузманова-Карталова, Р. *Социалнопедагогическа работа с деца в риск*. София: Е Принт. // **Kuzmanova-Kartalova 2013:** Kuzmanova-Kartalova, R. *Sotsialnopedagogicheska rabota s deca v risk*. Sofia: E Print.

Кутева-Цветкова 2000: Кутева-Цветкова, В. *Проблеми на семейната педагогика*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. // **Kuteva-Tsvetkova 2000:** Kuteva-Tsvetkova, V. (2000). *Problemi na semeynata pedagogika*. V. Tarnovo: UI “Sv. sv. Cyril i Methodii”.

Маринов 2018: Маринов, В. За интонационния контур на подчинените подложни изречения. // *Проблеми на устната комуникация*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 369–380. // **Marinov 2018:** Marinov, V. Za intonatscionnia kontur na podchinenite podlozhni izrechenia. // *Problemi na usnata komunikatsia*. // Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Cyril i Methodii”, s. 369–380.

Първанова 2003: Първанова, Й. Специфика на превантивната функция на домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа. // *Превантивна педагогика като научно познание 1. и 2. част*, 476–483. София: ИК „Комливес – ЛМ“, 582. // **Parvanova 2003:** Parvanova, Y. Spetsifika na prevantivnata funktsia na domovete za otglezhdane i vazpitanie na detsa, llisheni ot roditelska grizha. // *Prevantivna pedagogika kato nauchno poznanie 1 i 2 chast*, 476–483. Sofia: IK “Komlives – LM”, 582.